

Iwona Mytyk

Humor utracony w przekładzie

Efekt humorystyczny jest priorytetowym celem, do którego dąży reżyser komedii. W filmach mogą występować różne rodzaje humoru i czasem trudno je oddzielić. Może on przejawiać się w charakterze, wyglądzie, gestach, mimice, intrygach bohatera oraz spiętrzeniu niefortunnych przypadków i zachowań postaci. Jest to komizm sytuacyjny. Komizm może przejawiać się również w warstwie słownej i odnosić się do języka postaci, zabawnych powiedzeń, mylenia znaczeń wypowiedzianych słów, sposobu wypowiadania się. W tym przypadku mamy do czynienia z komizmem językowym. O ile ingerencja tłumacza w formę komizmu sytuacyjnego jest niemożliwa, o tyle na warstwę słowną ma on znaczący wpływ¹. Zjawisko komizmu to proces, który realizuje się w konkretnych sytuacjach i w wyniku połączenia się ze sobą określonych czynników. Pierwszym czynnikiem jest obiekt komiczny, drugim – obserwator, który zauważa ten obiekt i reaguje na niego śmiechem². W komediach budowanie komizmu językowego jest celowym działaniem reżysera, który chce świadomie wywołać reakcję rozbawienia u odbiorców.

Według Marii Gołaszewskiej film jest sztuką, która w znacznym stopniu nastawiona jest na „doznania ludyczne, zabawowe, rozrywkowe, stąd też pojawia się w filmie często śmieszność, a komizm zyskuje tę samą rangę, co w teatrze i w literaturze”³. Krzysztof Lipiński w swoich pracach zwraca uwagę na związek zjawisk komicznych z konkretną kulturą, społeczeństwem i kontekstem sytuacyjnym. Postrzega on komizm jako „zjawisko językowo-kulturowe, które oddziałuje na płaszczyznę pragmatyczną języka”⁴. Badanie komizmu w odniesieniu do kultury oraz z uwzględnieniem subiektywizmu w procesie interpretacji powoduje, że jest on uważany za problem translologiczny. Kluczowym punktem dla procesu przekładu językowych elementów komicznych jest rzetelna analiza tekstu wyjściowego w celu prawidłowego określenia strategii, mających na celu wywołać humor u odbiorców tekstu wyjściowego. Jest to faza kognicji opisywana przez Danutę Buttler jako jeden z etapów dekodowania komizmu. Systematyzując, Buttler wyróżnia trzy fazy: fazę szoku – zaskoczenie z powodu inności przedmiotu bądź wydarzenia, fazę kognicji – tłumaczona jako etap zrozumienia mechanizmu tworzenia komizmu. Trzecia faza

¹ A. Belczyk, *Tłumaczenie filmów*, Dla szkoły, Wilkowiec 2007, s. 113.

² T. Tomaszewicz, *Przekład audiowizualny*, PWN, Warszawa 2008, s. 182.

³ M. Gołaszewska, *Śmieszność i komizm*, Ossolineum, Wrocław 1987, s. 53–54.

⁴ K. Lipiński, *Vademecum tłumacza*, Print book. Polish, Kraków 2004, s. 173.

to radość wynikająca z interpretacji zjawiska⁵. Mówiąc o technikach przekładu komizmu, musimy uwzględnić fakt, że niektóre z ogólnodostępnych technik tłumaczeniowych nie są adekwatne do tłumaczenia elementów komicznych w przekładzie audiowizualnym. Najbardziej pożądaną techniką tłumaczenia zjawisk komicznych jest użycie ekwiwalentów funkcjonalnych oraz ekwiwalentów znanych odbiorcom tekstu docelowego. Tłumacz powinien odwołać się do wspólnych dla odbiorców języka docelowego zjawisk, które są postrzegane w społeczeństwie kultury docelowej jako śmieszne. Nie jest to zadanie proste, niemniej jednak praktyka translatorska pokazuje, że humor był i do tej pory jest często tłumaczony z powodzeniem.

Materiał ilustracyjny dla niniejszych badań jest oparty na fragmentach dialogów, zaczerpniętych z komedii Juliusza Machulskiego oraz ich tłumaczeniu na język rosyjski w wersji lektorskiej. Komedie filmowe są gatunkiem, wyrosłym na gruncie starożytnej komedii teatru, a definiowana jest jako „utwór filmowy, oparty na humorystycznie ujętej i przetworzonej serii zdarzeń i sytuacji, zazwyczaj zaczerpniętych z życia codziennego i zakończonych happy endem”⁶. Dlatego też wizja świata i sposób widzenia bohaterów w komedii ma charakter zabawowy. Za polskiego „króla” opisywanego gatunku uważa się Juliusza Machulskiego – reżysera popularnych kulturowych komedii, takich jak *Seksmisja*, *Vabank*, *Vabank 2*, *Kiler*, *Kołysanka*, *Volta* itd. Na kultowość jego filmów składają się co najmniej dwa czynniki: świetna gra aktorów i szczególna forma dialogów. Na tym etapie artykułu skupmy się na komizmie językowym w komediach Machulskiego, elementach, które go tworzą oraz tłumaczeniu na język rosyjski interesujących nas replik aktorów.

Do najważniejszych chwytów tworzących komizm słowny w filmach Machulskiego, można zaliczyć stylizację mowy na język potoczny, parodię form grzecznościowych, inwersję, zagadki intertekstualne oraz używanie wulgaryzmów w funkcji humorystycznej. Przyjrzyjmy się wymienionym chwytom po kolei.

Podstawowym sposobem tworzenia komizmu jest stylizacja mowy na język potoczny, która dokonywana jest za pomocą wielu zabiegów. W przytoczonych przykładach efekt komiczny uzyskuje się poprzez zastosowanie kolokwializmu wynikającego z przywołania błędu gramatycznego.

Moks: Wiecie, kogo zrobimy następną razą? /Знаете кого мы сделаем в следующий раз?/

Kwinto: Nie będzie następnej razy⁷. (Vabank) /Не будет следующего раза./

Nuta: Podśluchoywać? Podśluchoywać? (Vabank 2) /Подслушивать? Подслушивать?/

Analizę powyższego fragmentu rozpoczniemy od przedstawienia źródła komizmu całej sytuacji, które zawarte zostało w replice aktora wybrzmiewającej niedługo po przeprowadzonej z sukcesem konspiracji (napad na bank). Efekt kolokwialności został stworzony poprzez użycie niepoprawnej formy żeńskiej *ta raza*. Należy mieć na uwadze, że współcześnie niegramatyczna forma *ta raza* ma rodowód staropolski

⁵ D. Buttler, *Polski dowcip językowy*, PWN, Warszawa 1974, s. 56–57.

⁶ T. Tomaszewicz, *Przekład...*, s. 182.

⁷ Niektóre przykłady do analizy zostały zaczerpnięte, za zgodą autora, z książki dr Małgorzaty Miławskiej-Ratajczak pt. *Dialog w roli głównej. Polszczyzna we współczesnym kinie na przykładzie wybranych autorów*, Kraków 2018.

i obecna była w języku literackim do IX wieku. Tłumacz zignorował tę informację i zastosował neutralny ekwiwalent, pozbywając się tym samym błędu gramatycznego. Odbiorca nieznający języka polskiego nie ma możliwości oceny bohaterów zgodnie z intencją reżysera, a sceny, które w oryginale śmieszą, pozbawione są elementów komicznych decydujących o ich kultowości. Podobne trudności tłumaczeniowe można dostrzec w kolejnym przykładzie. Druga replika pochodzi z kłótni Nuty z bratem, który prosi go o pomoc w założeniu podsłuchu na telefon. Nutą w amoku alkoholowym nie może wysłowić się, czego efektem jest błąd gramatyczny polegający na niepoprawnej odmianie czasownika *podśłuchiwać*. W tym przypadku tłumacz również użył poprawnej formy, zaś efekt komiczny nie został oddany.

Kolejnym sposobem stylizowania mowy na język potoczny jest nagromadzenie struktur potocznych. Zjawisko to możemy zaobserwować w idiolekcie bohatera *Seksmisji* – Maksa.

Maks: Tak mnie jakoś mdli. Jak nie zajaram to... Zaraz, zaraz! /Как-то здесь не очень. Сейчас, сейчас.../

Maks: Rachu ciachu i po strachu. Ciemność, widzę ciemność. /Темно! Темнота! Кругом темнота. Темно!/

Maks: Sfiksowałyście, boście dawno chłopa nie miały! Chłopa wam trzeba! /Мужика Вы давно не имели. Мужика хорошего Вам надо./

W powyższych replikach komizm słowny jest doskonale widoczny - zawiera się bowiem w wypowiedziach Maksa wzbogaconych o wyrażenia slangowe (zajarać, tu: zapalić papierosa), rymowanki (rachu ciachu i po strachu) oraz czasowniki kolokwialne (sfiksować, tu: oszaleć). Świadczą one o emocjonalnym i humorystycznym charakterze wypowiedzi bohatera. W ostatnim przykładzie efekt komizmu potęguje przeniesienie osobowej końcówki z czasownika na spójnik (boście) oraz inwersja. W wersji rosyjskiej tłumacz zdecydował się na pominięcie wyrażenia potocznego, co wpłynęło na usunięcie efektu komicznego oraz na długość replik. Wypowiedzi aktora są dłuższe niż lektora, co zwraca uwagę odbiorcy rosyjskojęzycznego.

Następny dialog pochodzi z filmu *Kiler* i rozgrywa się chwilę po uwolnieniu tytułowego bohatera z więzienia przez gangstera Siarę, kiedy to panowie postanowili się relaksować przy alkoholu. Kiler wypowiada następującą replikę:

Kiler: Twardym trza być, nie miętkim. (Kiler) / Надо твёрдым быть, не мягким./

W powyższym przykładzie źródła komizmu upatrywać się można w użyciu partykuły *trza*, która dawniej była formą poprawną, jednak współcześnie używa się jej jedynie w formie żartobliwej. Kolejny leksem, który powoduje humor, to staropolski przymiotnik *miętki*⁸. Obecnie jest to forma niepoprawna, a w jej miejsce przyjęto używać słowa *miękki*. Dodatkowo, efekt komiczny tworzy inwersja (twardym trza być). W porównaniu do oryginału wersja rosyjskojęzyczna cechuje się hiperpoprawnością. Tłumacz zdecydował się na użycie neutralnego odpowiednika, co zaburzyło efekt komiczny.

Kolejnym chwytem zastosowanym podczas tworzenia komizmu słownego jest użycie wulgaryzmów. Ta grupa wyrazów, uważanych powszechnie za obsceniczne,

⁸ M. Jaworski, *Nasz język*, WSiP, Warszawa 1987, s. 7.

jest wykorzystywana czasem w funkcji humorystycznej, co możemy zaobserwować w replice Gabrysi, żony jednego z gangsterów w filmie *Kiler*.

Gabrysia: Kiler, trzysta dolarów? Ochujałeś? Co ja sobie za to kupię? Waciki? (Kiler).
/Киллер, триста долларов? Ты охренел? Что я куплю за это? Ватку?/

Wykorzystany w wypowiedzi bohaterki wulgaryzm *ochujać* oznacza *oszałeć*. Śmieszy on zwłaszcza w kombinacji z pozostałymi pytaniami. Humorystyczny ton wypowiedzi tworzy zestawienie wyrazu wulgarnego ze zdrobnieniem (waciki). W wersji rosyjskiej został użyty wulgaryzm oraz tłumaczenie dosłowne formy zdrobnień od słowa *wata*. Mimo tłumaczenia dosłownego, znaczenie pozostaje takie samo jak w oryginalne. Swoim wyborem tłumacz dał widzom możliwość prawidłowego odbioru i odpowiedniej interpretacji sceny. Analogiczny problem tłumaczenia wulgaryzmów w funkcji humorystycznej odnajdujemy w przykładzie przytoczonym poniżej:

Kiler: Chce Pan o tym porozmawiać? /Вы хотите об этом поговорить?/
Lipski: Bardzo, kurwa jego mać, chętnie. (Kiler) /Очень хочу./

Dialog ma miejsce, gdy Lipski dowiaduje się, że jeden z gangsterów chce go zabić. Jest tą sytuacją poirytowany, o czym świadczą jego gesty i mimika. W wersji oryginalnej dla podkreślenia emocji bohatera zostało użyte produktywnie słowotwórczo przekleństwo – *kurwa mać*. Jak podaje Andrzej Bańkowski przywołany leksem pełni w tym przypadku funkcję pustej partykuły emfaticznej służącej do podkreślenia wyrazu⁹. Umieszczenie przekleństwa między wyrażeniem *bardzo chętnie* powoduje, że cała replika ma wydzźwięk emocjonalno-komiczny. W wersji rosyjskojęzycznej pominięto leksykę nienormatywną, w efekcie czego dialog nie odgrywa analogicznej funkcji jak w oryginale. Dodatkowo, wypowiedziane przez lektora repliki są neutralne, a na ekranie obserwujemy emocjonalne gesty i mimikę bohaterów. Wersja rosyjskojęzyczna nie posiada wydzźwięku humorystycznego, co ma miejsce w przypadku oryginału.

Biorąc pod uwagę tłumaczenie wulgaryzmów, należy uwzględnić jeszcze jeden fakt, który nie jest zależny od tłumacza. Mimo że radykalne ugrzecznianie dialogów wydaje się nieuczciwe w stosunku do widza, to usuwania leksyki nienormatywnej często domagają się dystrybutorzy i lektorzy czytający listy dialogowe.

Prześledźmy kolejny dialog:

Moks: Jak szef to zobaczy, to nam da auto... Będziesz jeździć – dupą po nieheblowanej desce! /Будешь ездить! Когда шеф увидит, он с нас шкуру содрёт./
Nuta: A kto go stuknął? Kto stuknął? Ostatni raz za kierownik siadłeś! Ostatni raz! (Va-bank). /А кто стукнул? Последний раз ты сидел за рулем./

Powyższy przykład jest bardzo ciekawy. Zawiera bowiem aż trzy elementy tworzące komizm. Pierwszym z nich jest wyrażenie *zjechać dupą po nieheblowanej desce*, które obecnie jest używane do budowania dowcipów. Sama czynność, która wydaje się irracjonalna w tej scenie, śmieszy widza. Tłumacz zdecydował się na użycie wyrażenia *oberwać ze skóry*, które w mniejszym stopniu bawi odbiorcę

⁹ A. Bańkowski, *Etymologiczny słownik języka polskiego*, PWN, Warszawa 2000, s. 860.

przekładu. Godną uwagi jest również zabawa słowem, która polega na zamianie formy żeńskiej *ta kierownica* na męską *ten kierownik*. Na efekt humorystyczny składają się również powtórzenia, które potęgują komizm słowny. W wersji rosyjskojęzycznej tłumacz po raz kolejny zdecydował się na pominięcie wulgarnych oraz niepoprawnych gramatycznie wyrażen na rzecz form neutralnych. Można z dużą dozą prawdopodobieństwa wnioskować, że wersja rosyjskojęzyczna nie wywołuje tych samych emocji co oryginał.

Innym zabiegiem artystycznym tworzącym komizm językowy jest intertekstualność, o czym możemy przekonać się na podstawie następującej wypowiedzi:

Sztyc: Niebo gwiazdziste nade mną, wszystkie banki przede mną (Vabank II). /Все звезды светят мне, а банки платят мне./

Zaprezentowana replika zawiera w sobie zagadkę intertekstualną polegającą na parafrazie słów Immanuela Kanta *niebo gwiazdziste nade mną i prawo moralne we mnie*. Z fabuły dowiadujemy się, że bohater Sztyc nie jest człowiekiem, którego cechuje uczciwość i moralność, więc u osób znających wersję oryginalną ta replika może wywołać efekt komiczny. Analizując przekład, można domniemywać, że tłumacz nie odczytał prawidłowo wypowiedzi w oryginale, gdyż nie wykorzystał słów Kanta, które brzmią w języku rosyjskim *звездное небо надо мной и моральный закон во мне*.

Podobne trudności tłumaczeniowe dostrzec można w kolejnym przykładzie:

Kramer: Skoro jestem na wolności, wolałbym abyśmy mówili sobie per „Pan”. /Но уж поскольку я на свободе, то называй меня пан./

Sztyc: Nasz Klient, nasz per „Pan”. (Vabank 2) /Слушаю, мой пан./

Dialog rozgrywa się zaraz po konspiracyjnym uwolnieniu Kramera z więzienia. W replice Sztycy obserwujemy parafrazę znanego w Polsce powiedzenia *Klient nasz Pan* oraz jego drugiej formy *Nasz Klient, Nasz Pan*. Swobodna przeróbka tekstu powoduje rozbawienie u widza. Tłumacz po raz kolejny nie zagłębił się w wypowiedzianą replikę i użył neutralnego odpowiednika, który nie wzbudza pożądanego efektu.

Kolejne przykłady reprezentują ostatni, zaobserwowany przez nas sposób tworzenia komizmu, a jest nim kombinacja słów o wspólnym rdzeniu.

Wąski: Moim zdaniem, według mnie, kilka niedociągnięć jest. /Ну, несколько недостатков есть./

Siara: Kilka niedociągnięć? A gdzie tu są dociągnięcia? (Kilerów 2-óch) /А где достаточки?/

Źródłem humoru w cytowanym dialogu jest błędne użycie słów mających ten sam rdzeń *niedociągnięcie, dociągnięcie*. Błąd powstał z celowego uznania powyższych słów za antonimy, chociaż nimi nie są. W języku polskim słowo *niedociągnięcie* oznacza brak doskonałości lub wadliwość wykonania czegoś. Natomiast leksem *dociągnięcie* jest używany jako synonim następujących słów: przyciągnięcie, przytaszczenie. Należy założyć, że nieprecyzyjny dobór słów był celowy, co w efekcie doprowadziło do utworzenia komizmu słownego. W przekładzie tłumacz

zdecydował się na zastosowanie antonimów w postaci zdrobnień z sufiksem „-очк-”, tj. *достаточки/недостаточки*. Niestety, i w tym przykładzie efekt komiczny nie został oddany poprawnie.

Ciekawy przykład komizmu słownego można zaobserwować w ostatnim przykładzie:

Szpula: A więc co mam powiedzieć Spiętemu? /Так что мне сказать Застѣгнутому?/

Kwinto: Aby się rozpiął. (Vabank 2) /Чтобы расстегнулся!/

W podanym dialogu humor polega na połączeniu neologizmu *Spięty*, charakteryzującego osobę będącą w stresie psychicznym oraz czasownika potocznego *rozpiąć się* oznaczającego wejście w stan relaksu. Ponadto obserwujemy tu zjawisko homofonii wzmacniające komiczny efekt dialogu. W wersji rosyjskiej zastosowano strategię tłumaczenia dosłownego. W tym przypadku obserwujemy wierność osiągniętą na poziomie semantycznym i formalnym. Wierność pod względem semantycznym definiowana jest jako równoważność treści zawartej w oryginale i tłumaczeniu. Natomiast dokładność formalną osiąga się poprzez zastosowanie tego samego chwytu tworzenia komizmu co w tekście źródłowym. Porównując polski przekład z rosyjskim oryginałem, można zauważyć, że tłumaczowi udało się oddać wspomniany wyżej wydźwięk komiczności.

Podstawowym źródłem komizmu w filmach Machulskiego jest stylizacja na język potoczny. Przejawia się ona w zestawieniach wulgaryzmów ze zdrobnięciami, wypowiedziach eliptycznych, powtórzeniach emfaticznych, nagromadzeniu struktur potocznych, przekształceniu formułek grzecznościowych oraz powiedzeń.

Kolejnym chwytem, który zachęca widza do wspólnej zabawy, są aluzje intertekstualne, które wymagają orientacji i obycia w wielu dziedzinach. Wszystkie przedstawione zabiegi świadczą o niezwyklej biegłości w warstwie językowej twórcy dzieła oraz wyzwaniach, jakie stoją przed tłumaczem. Na podstawie przeanalizowanych przykładów można stwierdzić, że tłumaczenie komizmu wymaga nie tylko kompetencji językowych, ale również wiedzy z zakresu kultury i znajomości mentalności narodu. Należy dodać, że omówione kwestie stanowią wycinek szerszych badań nad przekładem komizmu i nie można ich uznać za wyczerpujące. Na podstawie przeanalizowanego materiału egzemplifikacyjnego w procesie przekładu zaobserwowano usunięcie elementów komicznych z wielu scen, które decydowały w oryginale o kultowości filmu.

Literatura

Bańkowski A., *Etymologiczny słownik języka polskiego*, PWN, Warszawa 2000.

Belczyk A., *Tłumaczenie filmów*, Dla szkoły, Wilkowiec 2007.

Buttler D., *Polski dowcip językowy*, PWN, Warszawa 1974.

Gołaszewska M., *Śmieszność i komizm*, Ossolineum, Wrocław 2006.

Jaworski M., *Nasz język*, WSiP, Warszawa 1987.

Lipiński K., *Vademecum tłumacza*, Print book. Polish, Kraków 2004.

Miławska-Ratajczak M., *Dialog w roli głównej. Polszczyzna we współczesnym kinie na przykładzie wybranych autorów*, Universitas, Kraków 2018.

Tomaszkiewicz T., *Przekład audiowizualny*, PWN, Warszawa 2008.

Юмор потерянный в переводе

Резюме

В статье вводится понятие словесного комизма и анализируются способы достижения данного явления. Автор упоминает механизм создания юмора в комедиях и отмечает трудности, с которыми сталкивается переводчик при переводе фильмов, содержащих словесный юмор. В качестве эмпирического материала использовались примеры фрагментов диалогов, встречающиеся в кинокартинах Юлиуша Махульского, которого в Польше считают королем комедии, вместе с их переводами на русский язык. В статье доказывается, что в случае перевода словесного комизма, зрители, которые не знают языка оригинала, часто теряют многие эмоции.

Ключевые слова: комизм, перевод фильма, Юлиуш Махульский, комедия

Humor Lost in Translation

Abstract

The article introduces the concept of verbal comedy and analyzes the means to achieve a given phenomenon. The mechanism of creating humor in comedies was mentioned and the difficulties encountered by the translator when translating texts containing verbal jokes were mentioned. Examples of dialogue fragments found in the films of Juliusz Machulski, considered in Poland as the king of comedy, together with their translations into Russian, were used as empirical material. The article proves that in the case of translating verbal comedy, there is often a loss of emotion in viewers who do not know the original language.

Key words: verbal humor, film translation, Juliusz Machulski, comedy

Iwona Mytyk, mgr, doktorantka
ORCID: 0000-0001-9729-8250
Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie

Iwona Mytyk, PhD student
Pedagogical University of Krakow
e-mail: imytyk@gmail.com